

Joanna Małocha<http://orcid.org/0000-0001-6965-4297>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

joanna.malocha@upjp2.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2025.4801.11

Interdyscyplinarne wykorzystanie materiałów archiwalnych i dokumentacji archeologicznej na przykładzie badań zamku Lipowiec

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony został zagadnieniu efektywności prac interdyscyplinarnych na przykładzie łączenia wysiłków historyków i archeologów badających małopolski zamek Lipowiec. W obiekcie tym, powstałym w XIII w. i użytkowanym jako rezydencja oraz więzienie biskupie do XIX stulecia, w latach 60. i 70. XX w. prowadzono badania archeologiczne. W ich trakcie korzystano z zachowanych źródeł archiwalnych (m.in. staropolskich inwentarzy powiżytacyjnych i opisów zamku), decydując o optymalnej lokalizacji wykopów oraz identyfikując odnajdywane resztki zdewastowanego wyposażenia wnętrza i łącząc ruchome artefakty (np. dekorowane kafle pieców zamkowych) z konkretnym pomieszczeniem, w którym się kiedyś znajdowały. Z kolei powstała wówczas dokumentacja archeologiczna (tj. dzienniki prac, dokumentacja rysunkowa, inwentarze zabytków i metryczek, sprawozdania) – w chwili obecnej *de facto* również stanowiąca już zespół o charakterze archiwalnym, składający się z 33 jednostek – umożliwiła lepsze zrozumienie niepełnych często akt staropolskich oraz dodała informacje o nieopisanych elementach konstrukcji obiektu. Łącząc zatem te dwa źródła, dwie metody badawcze i dwie dyscypliny odczytano nawarstwienia historyczne obiektu oraz jego dzieje, m.in. wskazano analogię jego pierwotnego planu zamku do obiektu w Chęcinach; wykonano rekonstrukcję nieznanego z przekazów pisanym zamkowego przedbramia – unikatowego założenia obronnego szyi wjazdowej wraz z bramą obrotową i fosą oraz monumentalnej lipowieckiej wieży.

SŁOWA KLUCZE: zamek Lipowiec, dokumentacja archeologiczna, źródła archiwalne, historia, archiwistyka, archeologia

ABSTRACT

The Interdisciplinary Use of Archival Materials and Archaeological Documentation: A Case Study of the Research on Lipowiec Castle

The article explores the effectiveness of interdisciplinary research by examining the combined efforts of historians and archaeologists in the study of Lipowiec Castle in the Malopolska region. Built in the 13th century and used as a bishop's residence and prison until the 19th century, the castle was the subject of archaeological research in the 1960s and 1970s. Surviving archival sources (e.g. Old Polish post-visit inventories and descriptions of the castle) were used to determine the optimal locations for excavations, to identify the remains of the destroyed interior furnishings, and to link movable artefacts (e.g. decorated tiles from the castle stoves) to the specific rooms in which they had once been located. In turn, the archaeological documentation produced at that time (i.e. work logs, drawings, artefacts inventories and metrics, reports) – which now constitutes an archival collection of 33 units – enabled a deeper understanding of the often incomplete Old Polish records and provided information about previously undescribed elements of the building's construction. By integrating these two sources, two research methods, and two disciplines, the historical layers of the building and its history were reconstructed. Among other things, an analogy was drawn between the castle's original plan and that of the castle in Chęciny. Additionally, a reconstruction of the castle's forecourt (not documented in any written sources) was conducted, highlighting the unique defensive role of the entrance passage with a revolving gate and moat, and the monumental Lipowiec Tower.

KEYWORDS: Lipowiec Castle, archaeological documentation, archival sources, history, archival science, archaeology

Wprowadzenie

W momencie, gdy przedstawiciele środowisk naukowych zostali postawieni wobec konieczności przypisania prowadzonych przez siebie badań do określonej dyscypliny, a następnie ewaluowania swoich osiągnięć w tym określonym zakresie¹, autorka niniejszego artykułu chciałaby przytoczyć przykład obiektu, którego historii nie sposób byłoby poznać bez ścisłej współpracy specjalistów z co najmniej dwóch „kręgów”: archeologii i archiwistyki oraz płynnego przemieszczania się między nimi. Zamek Lipowiec, o którym będzie mowa, przez dziesięciolecia służył jako biskupie więzienie – ukuło się nawet powiedzenie „Dobry pasterz dla swych

1 Por. Ustawa z dn. 20 lipca 2018 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, Dz. U. poz. 1668.

owiec zsyła księży na Lipowiec” – jest to więc „z natury” zasadne *exemplum* do swoistego *votum separatum* wobec ścisłej specjalizacji badań. Dodatkowym asumptem skłaniającym do przywołania tego przykładu jest fakt, iż lipowiecki zabytek do dzisiaj nie doczekał się komplementarnego i wieloaspektowego opracowania². Ze względu zaś na ów wspomniany przykładowy charakter przedstawianego zagadnienia autorka sięgnęła po metodę monograficzną oraz – ze względu na fakt, iż bazowała na dokumentacji archiwalnej i archeologicznej – metodę analizy i krytyki piśmiennictwa (Bocheński, 1992; Bronk, 2006; Hajduk, 2012; Such i Szcześniak, 1999; Topolski, 1968).

1. Zarys historii zamku Lipowiec

Lipowiec usytuowany jest na wapiennym wzgórzu, w zachodniej części Grzbietu Tenczyńskiego (gm. Babice, pow. Chrzanów, woj. małopolskie) (Ładogórski, 1958; Rymut, 1967). Według *Liber Beneficiorum* teren ten przed połową XIII w. należał do małopolskiego rodu Gryfitów, przez których został darowany klasztorowi benedyktynek z podkrakowskich Staniątek (Długosz, 1864; por. Inglot, 1925). Jan Długosz zanotował także, iż wkrótce potem na lipowieckim wzgórzu rozbójnicy wzniesli warowny gródek i napadali z niego na okoliczne tereny. Aby ukrócić ten proceder, książę Bolesław Wstydlivy przekazał na początku lat 40. XIII stulecia obiekt wraz z kilkoma sąsiednimi wsiami pod opiekę biskupów krakowskich, który to stan własności utrzymał się aż do 1789 r. (Gaczoł, 1986; Motyka, 1998; Trzeciak, 1962; Wójcik, 1993). Lipowiec stanowi zatem – obok zamku w Raciążku na Kujawach czy małopolskich warowni ze Sławkowa i Ilży – jeden z pierwszych przykładów przelamania przez biskupów polskich książęcego regale grodowego (Kołodziejski, 2002).

Ówczesny hierarcha krakowski, Jan Prandota (1242–1266), na miejscu rozbójnickiej siedziby wznosił drewniany zamek. Najstarsze mury z kamienia założenia związane są zaś z czasami biskupa Jana Muskaty (1295–1320) i obejmowały one najprawdopodobniej dolne partie okrągłej, kamiennej wieży (wówczas wolnostojącej), studnię wykutą w litej skale oraz domniemane mury wraz z fosą (Guerquin, 1974; Kajzer i in.,

2 Krótkie wzmianki o historii i charakterze obiektu można znaleźć w starszych i nowszych przewodnikach po Galicji (Bąkowski, 1909; Bujak i Jurasz, 1979; Koziol, Koźbial i Kutaś, 2004; Rostafiński, 1891; Zinkow, 1974; Żabiński, 1947), opracowanych historii powiatu chrzanowskiego (Cabalska, 1969; Dobrowolski, 1969; Kozub, 1969; Szymaszkiwicz, 1969) oraz publikacjach o charakterze encyklopedyczno-słownikowym (F.S., 2000; Guerquin, 1974; Kajzer, Kołodziejski i Salm, 2001; Łoziński i Miłobędzki, 1967).

2001; Zinkow, 1974). Od tego momentu Lipowiec zaliczać więc należy do specyficznej grupy średniowiecznych warowni, jakimi były zamki biskupie – wyznaczające nie tyle kierunki potrzeb militarnych monarchii, ile ośrodki największych latyfundiów kościelnych (Dobrowolski, 1969; Kajzer, 1993). Równolegle stanowił on ważny punkt oporu popieranego przez Muskatę stronnictwa proczeskiego, stąd też przez trzy lata pod lipowieckimi murami toczyli oni walki ze zwolennikami koronacji na króla Polski Władysława Łokietka (Antoniewicz, 1998; Małkowska-Holcerowa, 1989; Pietras, 2001; Silnicki, 1960).

Na przestrzeni XV w. bryła zamku uległa znacznym przekształceniom, których inicjatorami byli, jak się wydaje, biskupi krakowscy Wojciech Jastrzębiec (1412–1423) i Zbigniew Oleśnicki (1423–1455). Dobudowano wówczas skrzydło zachodnie z pomieszczeniami reprezentacyjnymi oraz kaplicą. Kompleks został również objęty nieprzerwanym ciągiem murów, a wieżę przystosowano do nowego sposobu prowadzenia walki z użyciem na szeroką skalę broni palnej (w tym tarcznicy). Równocześnie powstało podzamcze z drewnianą zabudową gospodarczą i własnymi murami z bramą (AS/AW, 1995; Guerquin, 1974; Kajzer i in., 2001). U schyłku tego stulecia całe założenie zyskało więc formę samowystarczalnego obiektu trójczłonowego, a modernizacje dotyczące systemu obronności świadczą o ciągle aktualnej militarnej funkcji Lipowca. Jednocześnie jednak zamek stanowił siedzibę reprezentacyjną hierarchów Kościoła krakowskiego, lipowiecka warownia zaczęła też już służyć jako więzienie dla osób podlegających jurysdykcji miejscowych biskupów (Antoniewicz, 1998; Bukowski, 1883; Kołodziejcki, 1997; Zagórowski, 1960).

Kolejne stulecie przyniosło wzrost znaczenia tej właśnie penitencjarnej funkcji Lipowca. Więziono tu bowiem duchownych łamiących reguły prawa kanonicznego i propagatorów ruchu reformy religijnej³. W związku z tym za pontyfikatu biskupów Jana Konarskiego (1503–1525) i Andrzeja Zebrzydowskiego (1551–1560) przebudowano wewnątrz warowni, tworząc w jej skrzydle północnym kilka cel więziennych. Te niewielkie, nieopalanane pomieszczenia zachowały ze swego skromnego urzędnictwa jedynie

3 Do najsłynniejszych lipowieckich więźniów tego okresu należy Franciszek Stankar (uwięziony w 1550 r.) – pochodzący z Italii, wybitny hebraista i wykładowca Uniwersytetu Krakowskiego, ale także propagator idei Zwingliego. Uważany jest również za jedyną osobę, która zdołała zbiec z twierdzy. Według legendy miała mu w tym pomóc córka więziennego strażnika, dostarczając chust i prześcieradeł do splecenia sznura, które umożliwiły pokonanie zamkowych murów. W rzeczywistości swe wyzwolenie Stankar zawdzięczał protekcji wpływowych przyjaciół (Barycz, 1935; Jurasz, 1972; Krasieński, 1903; Słowaczyński, 1833–1838; Święcki, 1828). W 1516 r. na Lipowcu osadzono także kilku franciszkanów krakowskich, którzy dopuścili się głośnego mordu na swym przełożonym, Albercie Fontinim (Bielski, 1856; Bukowski, 1883; Tazbir, 1966).

murowane latryny ulokowane pod oknami oraz wnęki ściennie na półki. Część cel posiada jeszcze w oknach kraty, w żadnej z nich nie przetrwały natomiast – opisywane w inwentarzach – dębowe drzwi, obite blachą i zaopatrzone w niewielkie okienka. Więźniowie otrzymywali pożywienie za pomocą wąskich otworów (tzw. rękawów) przeбитych w grubości muru tuż nad ziemią, które widoczne są jeszcze do dziś (Gruszecki, 1986; Machay, 1936; Wojciechowski, 1948).

W 1629 r. znaczna część zamku spłonęła w zaproszonym przez przypadek pożarze, zaś całkowitemu zniszczeniu warowni miał wedle tradycji zapobiec biskup Marcin Szyszkowski (1616–1630), który w porę dostrzegł płomień (Kozłowski, 1966; Małkowska-Holcerowa, 1989). Stan zrujnowanego obiektu nie ulegał zmianie aż do lat 40. XVII w., kiedy to częściowej odbudowy zamku podjął się biskup Jakub Zadzik (1635–1642). Staromodny i do tego wymagający dużych nakładów finansowych kompleks nie odpowiadał już jednak gustom hierarchów epoki wczesnego baroku. Zrezygnowali oni zatem z reprezentacyjnej funkcji zamku, a u jego podnóży wzniesli okazały, drewniany dwór (AS/AW, 1995; Guerquin, 1974; Małkowska-Holcerowa, 1989). Dodatkowo w dobie potopu szwedzkiego Lipowiec przez dwa lata (1655–1657) stanowił naczelną kwaterę wojsk gen. Würtza, zaś wycofując się, najeźdźcy dopełnili dzieła spustoszenia obiektu, ponownie wznecając w nim pożar (Dobrowolski, 1969; Mac., 1884)⁴.

W kolejnych dekadach zamek popadał w coraz większą ruinę. Dopiero w 1732 r. biskup Felicjan Szaniawski (1720–1732) zadbał o jego remont i zdecydował o przeznaczeniu kompleksu na dom poprawczy oraz miejsce odbywania rekolekcji dla księży. Opiekę duchową i materialną nad całym przedsięwzięciem powierzył – wraz ze stosownym uposażeniem majątkowym – konwentowi misjonarzy św. Wincentego à Paulo ze Stradomia (AS/AW, 1995; Bączkiewicz, 1914; Polaczek, 1914; Przybyszewski, 2000; Wysocki, 1910). Dzieło to kontynuował jeden z jego następców na stolicy biskupiej – Andrzej Załuski (1746–1758), któremu przypisać należy fundację nowej, dwupoziomowej kaplicy zamkowej. Po związanych z powyższymi decyzjami przekształceniach wszystkie pomieszczenia obiektu (tj. izby gospodarcze, cele więzienne, pokoje dla księży rekolektantów oraz – wspomniana już – kaplica) skupione zostały wokół wewnętrznego dziedzińca, nad którym górowała wieża. Kompleks pozbawiono jednak w tym czasie niepotrzebnej już struktury obronnego przedbramia (Kajzer, Kołodziejski i Salm, 2001; Kozłowski, 1966).

⁴ Pomimo tak daleko posuniętej dewastacji obiektu król Jan III Sobieski zatrzymał się w Lipowcu w trakcie wyprawy na Wiedeń, co też upamiętnia marmurowa tablica zamieszczona w sieni przejazdowej (Małkowska-Holcerowa, 1989).

W 1789 r., na mocy edyktu cesarza Józefa II, władze austriackie przejęły klucz dóbr lipowieckich i sam zamek na rzecz skarbu państwa (Guerquin, 1974). Z czasem zaś przeszedł on w ręce prywatne⁵. Nowi właściciele obiektu – zainteresowani wyłącznie majątkiem ziemskim – nie dbali jednak o zabudowę zamkową. Wreszcie ostateczny cios zadał warowni kolejny pożar, który wybuchł w 1800 r. Od lat 40. XIX w. Lipowiec nie był zamieszkały, poza krótkim epizodem z okresu powstania styczniowego (AS/AW, 1995; Kajzer, Kołodziejski i Salm, 2001; Polaczek, 1914; Zinkow, 1974).

Obecnie cały kompleks składa się z trzech zasadniczych elementów: zamku górnego z wieżą (wzmiankowany trypoziomowy zespół pomieszczeń, skupionych wokół niewielkiego dziedzińca wewnętrznego), częściowo zachowanego przedbramia oraz podzamcza. Całość założenia wzniesiona została z kamienia (zrąb murów) i cegły (sklepienia). Nie przetrwały niemal w ogóle obramienia okien i drzwi, a wnętrza pozbawione są wyposażenia architektonicznego i plastycznego. W większości izb parterowych i I piętra zamku górnego zachowały się natomiast sklepienia.

2. Badania archeologiczne i powstała w ich wyniku archiwalna dokumentacja badawcza

W dobie XIX-wiecznego zainteresowania pamiątkami narodowymi Lipowiec przyciągał uwagę badaczy amatorów. Ówczesny stan wiedzy na temat warowni pozwala określić kilka artykułów pochodzących z tego okresu. I tak: Remigiusz Ładowski (1804) podał, iż woda z zamkowej studni ma moc zamieniania drzewa w kamień zdatny do wykonywania osełek. Jeśli idzie o dziedzinę badań archeologicznych na lipowickim wzgórzu, pierwsze działania w tej materii miały charakter wybitnie pseudonaukowy. Wiadomo na przykład, iż Józef Łepkowski (1863) sprawdzał głębokość rzeczonej studni, mierząc czas spadania wrzuconego do jej wnętrza zapalonego wiechcia słomy⁶.

W XIX w. malownicza sylwetka Lipowca kilkakrotnie uwieczniona też została na rycinach, obrazujących ówczesny stan zachowania zamku. Dla przykładu: w 1825 r. dwa niewielkie rysunki tuszem wykonał Łukasz

5 Pierwotnie właścicielem Lipowca został hr. Józef Hadziewicz, następnie zaś Wincenty Kędziercki i Jan Wiśniewski, z kolei od 1868 r. stanowią on własność Antoniny Łąckiej, a wreszcie od lat 70. XIX stulecia – hr. Kurta Henckela von Donnersmark (Gaczoł, 1986; Sudek, 1939).

6 Temu samemu amatorowi historii przepisywane jest również odnalezienie na terenie ruin szklanych, wydrążonych kul o nieznanym przeznaczeniu (Mac., 1884).

Kozakiewicz⁷, dekadę później powstała litografia Jana Nepomucena Głowackiego⁸, zaś w latach 60. – akwarela Napoleona Ordy cechująca się dużą szczegółowością i wieloplanową kompozycją⁹, wreszcie w 1884 r. Erazm Fabiański ukazał ruiny zamku w kontekście scenki rodzajowo-rustykalnej¹⁰ (Banach, 1980; Małkowska-Holcerowa, 1970).

Bardziej metodyczne działania naukowe na lipowieckim wzgórzu podjął w latach 1873–1874 Adam Honory Kirkor (Gedl i Ginter, 1967). Ich wynikiem było pozyskanie kilkunastu żelaznych i kamiennych artefaktów (głównie elementów uzbrojenia oraz narzędzi). O dokładnym pochodzeniu tych obiektów informują zachowane odręczne notatki badacza, które – podobnie zresztą jak i same zabytki – znajdują się obecnie w Muzeum Archeologicznym w Krakowie (Kirkor, 1874a; MAK/2D/647).

Z kolei w latach 30. XX w. Gabriel Leńczyk zawarł w swym zestawieniu warowni małopolskich także uwagi na temat niewielkiego grodziska zlokalizowanego w pobliżu lipowieckich ruin (1934a; 1934b). Wysunął przy tym nawet dość ryzykowną hipotezę, iż zamek wzniesiono na miejscu wcześniejszego grodziska, z którego pozostały wały ziemne, ułożone w czworokąt o boku ok. 40 m (1932). Współcześni badacze wypowiadają się jednak w tej materii znacznie ostrożniej lub wręcz identyfikują domniemany gród jako szanice z okresu szwedzkiego (Cabalska, 1969; Gedl i Ginter, 1967).

W 1953 r. Lipowiec został oficjalnie wpisany do Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce jako obiekt datowany na wiek XIV. Wkrótce potem – w latach 1959 i 1961–1968 – krakowski oddział PKZ z inicjatywy ówczesnego wojewódzkiego konserwatora zabytków (tj. dr Hanny Pieńkowskiej) prowadził na zamku prace utrzymane w duchu obowiązującego wówczas nurtu konserwatorskiego, tj. zmierzające do zabezpieczenia obiektu i udostępnienia go zwiedzającym w formie tzw. trwałej ruiny¹¹ (Bogdanowski, 1996; Guerquin, 1974; Rogiński, 1990). Dokumentację

7 Obydwa rysunki znajdują się w zbiorach Archiwum Państwowego w Krakowie (sygn. Teki Grabowskiego, E. 26).

8 Litografię tę – znaną obecnie w pięciu replikach wykonanych odmiennymi technikami – po raz pierwszy opublikowano w 1836 r. w ramach serii *24 Widoki miasta Krakowa i jego okolic, zdjęte przez J.N. Głowackiego wraz z opisem historycznym oraz planem miasta i mapą geograficzną Okręgu*.

9 Obecnie obraz przechowywany jest w zbiorach krakowskiego Muzeum Czapskich (sygn. III ra. 4548).

10 Obraz ten znajduje się w zbiorach Muzeum im. Ireny i Mieczysława Mazaraków w Chrzanowie.

11 W teorii konserwacji pod tym pojęciem rozumie się zabytki architektury (budowle pojedyncze i całe zespoły), które bezpowrotnie utraciły swoją pierwotną przydatność użytkową, zaś ich odbudowa jest nieuzasadniona funkcjonalnie i ekonomicznie; a które jednocześnie – w formie ustabilizowanej technicznie – posiadają niebagatelną wartości historyczno-naukową oraz walory artystyczno-krajobrazowe (Przyłęcki, 2002; Szmigin i Molski, 2012).

techniczną, będącą pokłosiem tychże działań, wykonał Leszek Stachowski (Małkowska-Holcerowa, 1989).

Prace kontynuowano w latach 1967–1974 i do dziś stanowią one ostatni etap historii planowych badań nad założeniem. Również i w tym przypadku zleceniodawcą był wojewódzki konserwator zabytków z Krakowa (dr Hanna Pieńkowska), zaś akcję prowadzili specjaliści zatrudnieni w krakowskiej Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PKZ na czele z mgr. Jerzym Kozakiem. W sumie na obszarze przedbramia i fragmentu zamku górnego wykonano 30 wykopów o łącznej powierzchni przekraczającej nieco 40 arów i osiągających maksymalną głębokość ponad 7 m.

Długotrwałe i nieprzerwane funkcjonowanie obiektu tłumaczy w pełni zarówno ogromną liczbę, jak i znaczną różnorodność jakościową oraz chronologiczną materiału ruchomego uzyskanego w wyniku rzeczonyj kampanii wykopaliskowej. Są to kafle piecowe, metale (gł. broń i narzędzia oraz zaledwie 2 monety), fragmenty ceramiki oraz naczyń szklanych, nieznaczna liczba wyrobów rogowych, wreszcie duża ilość zwierzęcego materiału osteologicznego. Zabytki te nie doczekały się jednak należytego opracowania, a co gorsza niemalże ich połowa przechowywana jest w warunkach znacznie odbiegających od przyjętych standardów.

Niewiele lepiej wygląda kwestia dokumentacji. Spośród ośmiu sezonów badawczych zaledwie trzy dysponują w miarę kompletną dokumentacją (z lat 1967, 1968 i 1970), trzy „kolejne” lata pozbawione są już znacznej ich części (tj. 1969, 1971 i 1972), zaś dla sezonów 1973 i 1974 zachował się jedynie połowy inwentarz metryczek. Wyżej wymienione nieopublikowane maszynopisy pozostają w posiadaniu archiwów trzech instytucji, tj.: Muzeum im Ireny i Mieczysława Mazarakich w Chrzanowie (zespół dokumentacji po b. PKZ w Krakowie), Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Krakowie oraz Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Przy czym w tym momencie – tj. pół wieku po zakończeniu ostatnich prac wykopaliskowych – rzeczony materiały poniekąd same stały się już dokumentacją archiwalną typu technicznego, audiowizualnego i aktowego¹². Zbiór ten obejmuje:

- a. dzienniki prac archeologicznych z lat 1967–1972 (łącznie 9 sygnowanych jednostek archiwalnych);
- b. dokumentację rysunkową badań archeologicznych z lat 1968–1972 (łącznie 6 sygnowanych jednostek archiwalnych);

12 Szczegółowy wykaz jednostek archiwalnych składających się na rozporozszony zbiór, który dokumentuje archeologiczno-architektoniczne badania Lipowca w drugiej połowie XX w., zawarto w części 2 bibliografii do niniejszego artykułu. Ze względu na archiwalny charakter rzeczonych materiałów podzielono je na cztery grupy wskazane w tekście głównym opracowania, zaś w ich obrębie nadano dokumentacji kolejność zgodną z sygnaturami archiwalnymi.

- c. inwentarze materiału archeologicznego z lat 1967–1970 i metryczek zabytków z lat 1972–1974 (łącznie 9 sygnowanych jednostek archiwalnych i 1 niesygnowana);
- d. sprawozdania z prac konserwatorskich oraz badań archeologicznych i architektonicznych dotyczących praktycznie wyłącznie wyników prac na obszarze przedbramia (7 sygnowanych jednostek archiwalnych) oraz 1 tom sygnowany Dokumentacji konserwatorskiej ruchomych zabytków archeologicznych.

W sumie zatem jako dokumentacyjne pokłosie badań przeprowadzonych na zamku w drugiej połowie XX w. zachowały się 33 jednostki archiwalne o zróżnicowanej objętości i charakterze.

3. Archiwalia staropolskie dotyczące zamku Lipowiec

Drugą grupę źródeł cennych dla badaczy, którzy dążą do odtworzenia dziejów i wyglądu zamku, stanowią archiwalia staropolskie¹³. Wśród nich warto zwrócić uwagę na przechowywany w Archiwum Kapituły Katedralnej w Krakowie *Inwentarz klucza lipowieckiego spisany die 17 februarii 1645*. Zawiera on bowiem szereg informacji pozwalających na poznanie stanu, w jakim znajdował się Lipowiec po pożarze z 1629 r. i po pierwszych próbach odbudowy. Odnotowano w nim m.in., iż

Nad pierwszą bramą sala, drzwi na zawiasach z zamkiem, okien w niej pięć, ale bez błon, bo je wiatr wniwecz powybił. Piec rozebrany, wschód do tej sali dobry (...). W dziedziniec sam wchodząc, drzwi niemasz, tylko stare, blachą obite w sklepie są, który jest na bok prawy. itd. (za: AKap., lustr. 2do; por. Polaczek, 1914, s. 203).

Odnosnie zaś do wieży zamkowej:

Wyszedłszy ze stołowej izby na ganek, jest wschód pod dach na wieżę, do której drzwi na zawiasach ze skoblem, i wrzęciądzem. W tej wieży siedzenia czworo – pierwsze na dole głębokie, do którego na powrozie kołowrotem spuszczają. Drugie siedzenie, które „nad kratą” zowią, drzwi na zawiasach ze skoblami, wejście do niego po wschodzie kręconym.

13 W niniejszym artykule przytoczono te archiwalia, które – ze względu na swą warstwę informacyjną – najlepiej korespondowały z potrzebami badań wykopaliskowych. Pominęto zatem np. Archiwum Zgromadzenia Księży Misjonarzy na Stradomiu (dalej: AMS), b. sygn., *Relationes visitorum de statu provinciae [grudzień 1740]*: rkps. 45–46; AMS, b. sygn., *Relationes visitorum de statu provinciae [1744]*: rkps., 177; AMS, b. sygn., *Relationes visitorum de statu provinciae [1748]*: rkps., 214–215; AMS, n. 1, *Visitationes congregationis missionis...1727–1837*: rkps. 419.

Do trzeciego siedzenia nad tym jest wschód bardzo zły i niebezpieczny, także i do czwartego, które jest pod samym dachem. Dach nad tą wieżą i nad zamkiem dobrym. Za nieboszczyka ś. p. JM. księdza biskupa Zadzika wszystkie pobity i w wielu miejscach i murach poprawiny, ale wiatr często psuje i odziera. Armata zamkowa: moździerzów dwa, trzeci rozetrwany (za: AKap., lustr. 2do; por. Polaczek, 1914, s. 204).

Z kolei w zasobie krakowskiego Archiwum Zgromadzenia Księży Misjonarzy na Stradomiu znajduje się, pochodzące z 1732 r., *Opisanie gruntów, które się poddają temporibus aeviternis księżom misjonarzom ex domo Stradomiensi ad Cracoviam pro fundatione perpetua domus correctionis in castro Lipovecensi i ordinacia infra contentorum, die sexta Junii millesimo septingentesimo trigesimo secundo anno w Lipowcu uczynione*. Obejmuje ono głównie spis pól, lasów, sadów itd. przynależnych do zamku, a o stanie samej warowni – wówczas pełniącej już wyłącznie funkcje penitencjarne – wspomina ogólnie, iż

Na mieszkanie naznacza się zamek murowany na górze pod lasem leżący w Lipowcu, który że jest od dawnych czasów spustoszony, lubo in parte notabili przez terażniejszego księcia imci biskupa krakowskiego sporządzony jednakże pro meliori commoditate habitantium actualiter sumptibus księcia imci reparaturus, który in perpetuum domus correctionis applicaturus (za: Zagórowski, 1960, s. 204).

Pół wieku później – w 1783 r. – sporządzono protokół wizytacji generalnej dekanatu babickiego, który ukazuje Lipowiec po XVIII-wiecznych zmianach, zaprowadzonych przez biskupów Szaniawskiego i Załuskiego. Przede wszystkim zaś opisuje wyposażenie i lokalizację aktualnie całkowicie zniszczonej kaplicy:

Kaplica jest w zamku lipowieckim, w której Msza święta co dzień dla księży inkarcеровanych (...), przez dwa pietra pokojów pałacowych wyniesiona, suffit gipsowy z ramami, posadzka drewniana, okien mniejszych taflowych trzy, wielkie jedno, w którym mensa drewniana na pozłocie pomalowana z cyfrą A i Z. Na mencie krzyż na globie świata wystawiony między ścianami okna pomalowanymi, lichtarze dwa o trzech ramionach posrebrzane. Z obu stron mensy szafy w mur wpuszczone z tablaturami czerwono malowanymi, na których wiszą festony snycerskiej roboty wyłacane, nad szafami z obu stron w górze herb Junosza z insygniami książęcymi i biskupimi, posrebrzanymi. Ta kaplica nie ma żadnych do mszy rekwizytów, tylko pożyczone z kościoła babickiego (za: AKMetr., wizyt. 55).

Akta lustracyjne z 1789 r. – oprócz szczegółowego wyliczenia pomieszczeń, jakie ulokowano wzdłuż korytarzy na poszczególnych piętrach

obiekty – opisują jeszcze inne zaginione detale wyposażenia, m.in. zdobione herbem biskupa Załuskiego szyby zamkowe oraz zegar ścienny, który towarzyszył ołtarzykowi NMP, usytuowanemu na korytarzu północnego (tj. więziennego) skrzydła kompleksu (Akap., b. sygn.)

Cennych informacji dostarczają również nowożytnie archiwalia o charakterze kartograficznym, a obecność w nich Lipowca datuje się od zamieszczenia planu zamku w artykule Władysława Łuszczkiewicza (1888). Są one jednak dalece niedokładne i wyraźnie bazują na wcześniejszych pomiarach wykonanych w 1790 r. przez por. Krzysztofa Hauffego przy okazji sporządzania map określających granice między zaborami. Ów XVIII-wieczny szkic jest zresztą najwcześniejszym planem lipowieckiej twierdzy, jako że wspomniany przez J. Łepkowskiego (1863) pomiar Pufendorfa w rzeczywistości odnosi się do pobliskiego zamku Tenczyn w Rudnie (Zagórowski, 1960).

Wreszcie interesujące dane znaleźć można także w – plasujących się na pograniczu archiwistyki i prasoznawstwa – tekstach, które publikowano w XIX-wiecznych ilustrowanych tygodnikach o tematyce społeczno-politycznej. Dla przykładu, w 1843 r. na łamach „Przyjaciela Ludu, czyli Tygodnika Potrzebnych i Pożytecznych Wiadomości” ukazał się niewielki, ale obfityjący w szczegóły artykuł traktujący o lipowieckich ruinach. Jego autor – Józef Jerzmanowski – jako pierwszy zwrócił bowiem baczniejszą uwagę na płaskorzeźbione kartusze z biskupimi herbami (Dębno, Kotwicz, Topór, Korab, Radwan i Jastrzębiec), które dekorowały ściany okalające zamkowy dziedziniec. Co więcej, opublikował ich przerysy wraz z następującym komentarzem:

Wchodząc do zamku bramą od wschodu, na północnej jego ścianie wewnątrz znajdują się wykute z kamienia herby; w rysunku i rzeźbie noszące niestarte piętno kunsztu odległych wieków, poświęcone, jak się zdaje, ku uwiecznieniu pamięci tych imion, co się do wzniesienia jego murów lub ozdób przyłożyli. Odnoszą się one wyraźnie do wieku XV, świadcząc, iż wówczas Lipowiec był już w posiadaniu Biskupów krakowskich, niemal może w tym stanie jak go dziś widzimy (Jerzmanowski, 1843, s. 2).

Mimo że dziennikarza poniosła nieco wyobraźnia – w części herbów dopatrzył się bowiem znaków hierarchów z XI stulecia – to zawarte przez niego informacje są tym cenniejsze, iż większość z rzeczonych kartuszy obecni jest już trudno czytelna, a płaskorzeźba z godłem Radwan (tj. elementem herbu biskupa Andrzeja Zebrzydowskiego) nie przetrwała¹⁴.

14 Chodzi o opis: „W środku herb Radwan Jędrzeja Zebrzydowskiego, Biskupa krak., zmarłego roku 1560, skromnie a ozdobnie umieszczony nie jest tu bez swego właściwego znaczenia” (Jerzmanowski, 1843, s. 2).

4. Interdyscyplinarne wnioski końcowe

Korzystanie zarówno z metodologii archeologicznej, jak i archiwistycznej podczas badań nad historią Lipowca pozwoliło na uzyskanie ciekawych i lepiej uargumentowanych wniosków. Archeologia, historia i archiwistyka pełniły tu zatem wzajemnie względem siebie funkcje służebne.

Dla przykładu, o lokalizacji poszczególnych wykopów zdecydowały nie tylko ogólne wytyczne kastelologiczne (Kamińska, 1978) oraz wyniki badań powierzchniowych, ale także wskazówki wynikające ze staropolskich archiwaliów. One to również pozwoliły na wykonanie rekonstrukcji wyposażenia i zdobienia niezachowanych wewnątrz zamkowych oraz połączenia ruchomych zabytków archeologicznych (np. fragmentów dekorowanych kafli ze zniszczonych pieców zamkowych) z konkretnymi pomieszczeniami, w których pierwotnie się znajdowały (Dąbrowska, 1987; Okoński, 1988). Natomiast odkrycia archeologiczne umożliwiły lepsze zrozumienie często niekompletnych opisów inwentarzowych oraz uzupełniły je o niewspomniane elementy konstrukcji obiektu.

Przede wszystkim bowiem Andrzej Swaryczewski (1971) wykonał rekonstrukcję zamkowego przedbramia – nieznanego z przekazów pisanych, unikatowego założenia obronnego szyi wjazdowej wraz z bramą. Kompleks ten tworzyć miała wykuta w skale głęboka fosa, ponad którą przerzucono most (pierwotnie drewniany), prowadzący do kwadratowego budynku bramnego. Ten zaś łączył się z bramą zamku głównego za pomocą otoczonej murami wąskiej szyi. Prawdopodobnie też zastosowano tu nietypowe rozwiązanie – bramę obrotową, stanowiącą jednocześnie most zwodzony. W XVI w. fosa – pierwotnie sięgająca 7 m głębokości – została spłycona, a miejsce drewnianego pomostu zajęła konstrukcja wsparta na kamiennych filarach (AR/69; B/169; B/170; B/171; MCh/DN/A/74a; MCh/DN/A/74b).

Natomiast Janusz Bogdanowski (1964; 1993; Kozub, 1969) dokonał odtworzenia brakujących elementów monumentalnej lipowieckiej wieży, liczącej obecnie 28 m wysokości i 9 m średnicy u podstawy przy grubości murów ok. 3 m. Bazując na opisach archiwalnych oraz dokumentacji z badań archeologiczno-architektonicznej, stwierdzono, iż jedyne wejście do obiektu usytuowane było mniej więcej w połowie jego wysokości od strony zachodniej. Dolną część wieży stanowił loch więzienny, do którego spuszczano skazańca przez zamykany otwór wycięty w podłodze przy wejściu. Wyższe jej partie mieściły natomiast platformy strzelnicze¹⁵ i miały zapewnioną wewnętrzną komunikację w postaci kręco-

15 Przy czym interesującym ich elementem są – unikatowe w architekturze polskiej – strzelnice w kształcie prostokąta, skierowane na pobliskie wzgórze (miejsce dogodne dla stanowisk

nej klatki schodowej, wykonanej w grubości muru od strony dziedzińca (Dmochowski, 1956; Żabiński, 1947). Najwyższa (IV) kondygnacja wieży nie przetrwała w swej pierwotnej formie, a jej resztki służą obecnie jako taras widokowy. Zapewne i tam zlokalizowana była platforma strzelnicza, z tym że otoczona grubszym murem, podtrzymywanym przez ciąg wsporników (Bogdanowski, 1993). Wspomniane źródła archiwalne z XVIII w. informują także, iż całość nakrywał – niezachowany – wysoki stożkowaty dach, podbity gontem i zwieńczony miedzianą galką z chorągiewką wietrznika (AS/AW, 1995; Bogdanowski, 1993). Wreszcie Józef Tomasz Frazik omówił ogólne wyniki badań architektonicznych Lipowca, wskazując analogię jego pierwotnego planu z zamkiem w Chęcinach (Frazik, [1959]; Szydłowski, 1928)¹⁶.

Łącząc zatem te dwa źródła (archiwalia staropolskie i dokumentację powstałą w wyniku badań XX-wiecznych oraz artefakty i pomiary archeologiczno-architektoniczne), dwie metody badawcze i dwie dyscypliny odczytano nieznane dotąd nawarstwienia historyczne obiektu oraz fragmenty jego dziejów. Wymienione przykłady łączenia wniosków z badań archiwalnych (co warte podkreślenia – obejmujących w tym momencie także archiwalną dokumentację archeologiczną) i wykopaliskowych stanowią zatem doskonale *case study* wyłonienia wniosków, które bez interdyscyplinarnego podejścia byłyby trudne do uzyskania.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne:

AKap., lustr. 2do, *Inwentarz włodarstwa krakowskiego spisany die Februarii 1645*, Archiwum Kapituły Katedralnej w Krakowie [dalej: AKapt.]: rkps., 33–35.

AKMetr., wizyt. 55, *Protokół wizyty generalnej 2 dekanatów Skałskiego i Nowogórskiego... w r. 1783 odprawionej przez WIMX Stanisława Ptaszyńskiego – Parafia Babice*. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie: rkps., 524.

AKap., b. sygn., *Lustracja klucza lipowieckiego ... 1789*: rkps., 2–32.

nieprzyjaciela). W czasie ładowania działa otwory strzelnic zasłaniano od zewnątrz drewnianymi klapami, opuszczanymi przez maszynę łańcuchową. Pozostałościami tej ostatniej są zaś kanały na sznur – łańcuch, wykute w grubości muru ponad otworem strzelniczym i posiadające zachowane wyloty w kształcie trójkąta (Bogdanowski, 1993).

16 Stwierdził on ponadto, iż znalezione na Lipowcu – wtórnie użyte – fragmenty gotyckich żeber podobne są do XV-wiecznych elementów architektonicznych znanych z krużganka klasztoru ojców franciszkanów w Krakowie (AS/AW, 1995).

Źródła drukowane

- Bielski, M. (1856). *Kronika*, t. 2. Sanok: wyd. K.J. Turowski.
- Długosz, J. (1864). *Liber Beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*. A. Przezdziecki (red.), t. 3: *Monasteria. Opera omnia*, t. 9. Cracoviae: Typographia Kirchmajeriana, 297–298.

Dokumentacja badań archeologiczno-architektonicznych z drugiej połowy XX w.

Dzienniki prac archeologicznych

- MCh/DN/A/24 *Dziennik prac archeologicznych na zamku Lipowcu z 1968 r.* Archiwum Muzeum im. Ireny i Mieczysława Mazarakich w Chrzanowie – dokumentacja po b. PKZ w Krakowie [dalej: AMCh-b.PKZ]: mps.
- MCh/DN/A/26. *Dziennik prac wykopaliskowych 1969 r.* AMCh-b.PKZ: mps.
- MCh/DN/A/27. *Dziennik prac archeologicznych [za 1969 r.]*. AMCh-b.PKZ: mps.
- MCh/DN/A/32. *Dziennik prac wykopaliskowych [za 1970 r.]*. AMCh-b.PKZ: mps.
- MCh/DN/A/33. *Dziennik prac archeologicznych [za 1970 r.]*. AMCh-b.PKZ: mps.
- MCh/DN/A/38. *Lipowiec, pow. Chrzanów. Zamek. Dziennik prac wykopaliskowych [za 1971 r.]*. AMCh-b.PKZ: mps.
- MCh/DN/A/42. *Lipowiec – Zamek, pow. Chrzanów. Dziennik prac wykopaliskowych [za 1972 r.]*. AMCh-b.PKZ: mps.
- MCh/DN/A/43. *Dziennik prac archeologicznych [za 1972 r.]*. AMCh-b.PKZ: mps.
- MCh/DN/A/74. *Terenowy dziennik prac wykonawczych w Lipowcu na terenie przedbramia w 1967 r.* AMCh-b.PKZ: mps.
- Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych
- MCh/DN/A/23. *Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych w 1968 r.* AMCh-b.PKZ: mps.
- MCh/DN/A/25. *Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych w 1969 r. Lipowiec, pow. Chrzanów, zamek.* AMCh-b.PKZ: mps.
- MCh/DN/A/35. *Lipowiec, pow. Chrzanów. Zamek. Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych w latach 1970–71*, t. 1. AMCh-b.PKZ: mps.
- MCh/DN/A/36. *Lipowiec, pow. Chrzanów. Zamek. Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych w latach 1970–71*, t. 2. AMCh-b.PKZ: mps.
- MCh/DN/A/37. *Lipowiec, pow. Chrzanów. Zamek. Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych w latach 1970–71*, t. 3. AMCh-b.PKZ: mps.
- MCh/DN/A/41. *Lipowiec, pow. Chrzanów. Zamek. Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych prowadzonych w 1972 roku.* AMCh-b.PKZ: mps.

1.3. Inwentarze materiału archeologicznego

AR/11. *Inwentarz materiału zabytkowego z badań w 1969 roku [na zamku Lipowiec]*. Archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Krakowie – dokumentacja po b. PKZ w Krakowie [dalej: ARO-BiDZ – b.PKZ]: mps.

Inwentarz [brak sygn.]. *Inwentarz metryczek – Lipowiec – 1972/73/74*. AMCh-b.PKZ: rkps.

MAK/2D/647. *[Inwentarz zabytków archeologicznych z badań A.H. Kırkora, prowadzonych na terenie zamku Lipowiec w 1874 r.]*. AMCh-b.PKZ: rkps.

MCh/DN/A/18. *Inwentarz zabytków z 1967 r.* AMCh-b.PKZ: mps.

MCh/DN/A/22. *Inwentarz materiału archeologicznego z badań w 1968 roku na zamku Lipowiec*. AMCh-b.PKZ: mps.

MCh/DN/A/28. *Inwentarz materiału zabytkowego z badań archeologicznych prowadzonych w 1970 roku, t. 1*. AMCh-b.PKZ: mps.

MCh/DN/A/29. *Inwentarz materiału zabytkowego z badań archeologicznych prowadzonych w 1970 roku, t. 3*. AMCh-b.PKZ: mps.

MCh/DN/A/30. *Inwentarz materiału zabytkowego z badań archeologicznych prowadzonych w 1970 roku, t. 4*. AMCh-b.PKZ: mps.

MCh/DN/A/31. *Lipowiec, pow. Chrzanów, zamek. Inwentarz materiału zabytkowego z badań archeologicznych prowadzonych w 1970 r., t. 5*. AMCh-b.PKZ: mps.

MCh/DN/A/34. *Inwentarz materiału zabytkowego z badań w 1969 roku. Lipowiec – zamek, pow. Chrzanów, t. 3: Tablice*. AMCh-b.PKZ: mps.

MCh/DN/A/40. *Inwentarz materiału zabytkowego z badań archeologicznych prowadzonych w 1970 roku, t. 2*. AMCh-b.PKZ: mps.

1.4. Sprawozdania z prac konserwatorskich oraz badań archeologicznych i architektonicznych

AR/69. *Lipowiec – Zamek, Przedbramie. Informacje z badań archeologicznych w zakresie potrzeb projektowych wynotowane z Dzienników Prac Archeologicznych z lat badań 1967-1974 i notatek terenowych*. AROBiDZ – b.PKZ: mps.

B/169. *Badania architektoniczne przedbramia zamku w Lipowcu według stanu prac z października 1967 roku*. AROBiDZ – b.PKZ: mps.

B/170. *Skrócone badania architektoniczne przedbramia zamku w Lipowcu według stanu prac z października 1969 roku (II etap), (wykonane wyłącznie dla wysunięcia propozycji doraźnego zabezpieczenia murów)*. AROBiDZ – b.PKZ: mps.

B/171. *Badania architektoniczne przedbramia zamku w Lipowcu według stanu prac z lipca 1970 r (trzeci etap)*. AROBiDZ – b.PKZ: mps.

Frazik, J. [brak sygn.]. *Zamek Lipowiec – pow. Chrzanów – woj. Kraków. Sprawozdanie z badań terenowych [1959 r.]*. AROBiDZ – b.PKZ: mps.

K/246. *Lipowiec – zamek, woj. krakowskie. Zabytki archeologiczne. Dokumentacja konserwatorska wykonana na zlecenie Pracowni*

- Archeologiczno-Konserwatorskiej PKZ o/Kraków [1973]. AROBiDZ – b.PKZ: mps.*
- MCh/DN/A/20. *Tymczasowe sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego w trakcie prac ziemnych na terenie przedbramia w Lipowcu. AMCh-b.PKZ: mps.*
- MCh/DN/A/74a. *[Referat sympozjalny omawiający wyniki części prac archeologicznych prowadzonych na terenie zamku Lipowiec] AMCh-b.PKZ: mps.*
- MCh/DN/A/74b. *Stan badań archeologicznych na terenie przedbramia zamku w Lipowcu w latach 1967-1971. AMCh-b.PKZ: mps.*

Opracowania

- Antoniewicz, M. (1998). *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Geneza – Funkcje – Konteksty*. Kielce: Wydawnictwo Szumacher.
- AS/AW [Siemaszko, A. i Włodarek, A.]. (1995). Babice. W: T. Mroczko i M. Arczyński (red.), *Architektura gotycka w Polsce*, t. 2. *Katalog zabytków*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 21–22.
- Banach, J. (1980). *Kraków Malowniczy. O albumach z widokami miast w XIX wieku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Barycz, H. (1935). *Historja [!] Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Bączkiewicz, F. (1914). Z dziejów domu Stradomskiego. *Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego a Paulo*, t. 20, nr 3, 204–222.
- Bąkowski, K. (1909). *Przewodnik po okolicach Krakowa*. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska.
- Bocheński, J.M. (1992). *Współczesne metody myślenia*. Poznań: Wydawnictwo „W Drodze”.
- Bogdanowski, J. (1964). Dawna linia obronna Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Problemy konserwacji i adaptacji dla turystyki. *Ochrona Zabytków*, t. 17, z. 4, 3–36.
- Bogdanowski, J. (1993). *Sztuka obronna*. Kraków: Wydawnictwo „INNE”.
- Bogdanowski, J. (1996). *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*. Warszawa–Kraków: PWN.
- Bronk, A. (2006). Metoda naukowa. *Nauka*, t. 1, 47–64.
- Bujak, A. i Jurasz, T. (1979). *Orle gniazda*. Warszawa: Wydawnictwo „Sport i Turystyka”.
- Bukowski, J. (1883). *Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej [!] do Polski aż do jej [!] upadku według najnowszych źródeł*, t. 1. Kraków: nakł. autora.
- Cabalska, M. (1969). Wczesne średniowiecze. W: M. Cabalska i in. (red.), *Ziemia Chrzanowska i Jaworzno. Monografia*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 134–137.
- Dąbrowska, M. (1987). *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Wydawnictwo „Ossolineum”.

- Dmochowski, Z. (1956). *The Architecture of Poland. An Historical Survey*. London: Polish Research Centre.
- Dobrowolski, H. (1969). Staropolskie czasy. W: M. Cabalska i in. (red.), *Ziemia Chrzanowska i Jaworzno. Monografia*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 139–142.
- F.S. [Sikora, F.] (2000). Lipowiec. W: A. Gąsiorowski (red.), *Słownik Historyczno-Geograficzny Województwa Krakowskiego w Średniowieczu*, cz. 3, z. 3. Kraków: Wydawnictwo „Secesja”, 670–675.
- Gaczoł, A. (1986). Zamek Lipowiec. *Spotkania z Zabytkami*, nr 6, 36–38.
- Gedl, M. i Ginter, B. (1967). Pradzieje powiatu chrzanowskiego i miasta Jaworzna. *Zeszyty Naukowe UJ*, t. 171, *Prace Archeologiczne*, z. 9. Kraków: PWN.
- Gruszecki, A. (1986). *Zamki i pałace małopolskie w XVI w. Cechy reprezentacyjno-mieszkańciewe i obronne*. Warszawa: Wydawnictwo Politechniki Warszawskiej.
- Guerquin, B. (1974). *Zamki w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo „Arkady”.
- Hajduk, Z. (2012). *Ogólna metodologia nauk*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Inglot, S. (1925). *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV wieku. Próba odtworzenia zaginionej części „Liber Beneficiorum” Długosza*, z. 2. Lwów: Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej.
- Jerzmanowski, J. (1843). Lipowiec zamek. *Przyjaciel Ludu*, t. 10, nr 25, 1–3, 5.
- Jurasz, T. (1972). *Zamki i ich tajemnice*. Warszawa: Wydawnictwo „Iskra”.
- Kajzer, L. (1993). *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kajzer, L., Kołodziejki, S. i Salm, J. (2001). *Leksykon zamków w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo „Arkady”.
- Kamińska, J. (1978). Obronność siedzib rycerskich w świetle archeologii. *Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej*, nr 12, *Studia i Materiały*, t. 5, 23–32.
- Kirkor, A.H. (1874a). *[Dokumentacja z badań powierzchniowych na terenie „Lipowca” i w okolicy zamkowego wzgórza]*. Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie: rkps.
- Kirkor, A.H. (1874b). *[Inwentarz zabytków archeologicznych z badań A.H. Kirkora, prowadzonych na terenie zamku Lipowiec w 1874 r.]*. Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie: rkps. [sygn. MAK/2D/647].
- Kołodziejki, S. (1997). Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej. W: L. Kajzer (red.), *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Materiały z sesji naukowej. Kielce 20. IX. 1997*. Kielce: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Kielcach, 17–22.

- Kołodziejski, S. (2002). Geneza obronnych rezydencji możnowładztwa w Polsce Piastowskiej. W: G. Semânčuk i A. Mâcel'ski (red.), *Castrum, urbis et bellum*. Baranavičy: n.s., 232–236.
- Koziół, T., Koźbial, K. i Kutaś, P. (2004). *Województwo Małopolskie. Panorama Gmin*. Kraków: Wydawnictwo „Promo”.
- Kozłowski, K. (1966). *Szkic dziejów diecezji krakowskiej*. [Kraków]: mps.
- Kozub, J. (1969). Architektura, budownictwo i zabytki sztuki. W: M. Cabalska i in. (red.), *Ziemia Chrzanowska i Jaworzno. Monografia*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 403–432.
- Kraśiński, W. (1903). *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. 1. Warszawa: nakł. Zwiastuna Ewangelicznego.
- Leńczyk, G. (1932). *Dookumentacja z badań na Zamku Lipowcu i w okolicy*. Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie: mps.
- Leńczyk, G. (1934a). Drugie sprawozdanie z inwentaryzacji i planowania grodzisk w woj. Krakowskim w r. 1933. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*, t. 34, z. 3, 28–33.
- Leńczyk, G. (1934b). Grodziska i zamczyska w województwie krakowskim[!]. *Z otchłani wieków*, t. 9, 47–50.
- Ładogórski, T. (1958). *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*. Wrocław: Wydawnictwo „Ossolineum”.
- Łepkowski, J. (1863). *Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa*. Warszawa: Księgarnia G. Gebethnera i R. Wolfa.
- Łoziński, J.Z., Miłobędzki, A. (1967). *Atlas zabytków architektury w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo „Polonia”.
- Łuszczkiewicz, W. (1888). Zamek Lipowiec i jego turma. *Sprawozdania Komisji Historii Sztuki*, t. 3, 12–24.
- Mac. [Maciszewski M.] (1884). Lipowiec, zamek. W: F. Sulimirski, B. Chlebowski i W. Walewski (red.), *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 5. Warszawa: nakł. autorów, 288.
- Machaj, F. (1936). *Działalność duszpasterska kardynała Radziwiłła, biskupa krakowskiego (1591–1600)*. Kraków: nakł. autora.
- Małkowska-Holcerowa, T. (1970). Ikonografia zamków obronnych województwa krakowskiego w krakowskich zbiorach przedstawionych. W: M. Kornecki (red.), *Materiały i sprawozdania z kontroli województwa krakowskiego*. Kraków: Zespół Dokumentacji Zabytków, 11–109.
- Małkowska-Holcerowa, T. (1989). *Lipowiec. Dawny zamek biskupów krakowskich*. Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Małocha, J. (2017). Analiza technologiczno-ikonograficzna średniowiecznych kafli z zamku Lipowiec. *Folia Historica Cracoviensia*, t. 23, nr 2, 277–317. DOI: 10.15633/fhc.2242.
- Motyka, J. (1998). Kasztelania Chrzanowska. W: *Chrzanów. Studia z dziejów miasta i regionu do roku 1939*. Chrzanów: Muzeum w Chrzanowie, 42–57.

- Okoński, J. (1988). *Z badań nad typologią i zmiennością dekoracji kafli w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo PKZ.
- Pietras, T. (2001). „*Krwawy wilk z pastorałem*”. *Biskup krakowski Jan zwany Muskatą*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Semper”.
- Polaczek, S. (1914). *Powiat Chrzanowski w W. Ks. Krakowskiem* [!]. *Monografia historyczno-geograficzna*. Kraków: nakł. Wydziału Rady Powiatowej Chrzanowskiej.
- Przybyszewski, B. (2000). *Zarys dziejów diecezji krakowskiej (do roku 1999)*. Kraków: Wydawnictwo Św. Stanisława.
- Przyłęcki, M. (2002). Zamek w trwałej ruinie – nowe funkcje, ochrona, ekspozycja. W: M. Antoniewicz (red.), *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*. Warszawa: Wydawnictwo „DiG”, 459–483.
- Rogiński, R. (1990). *Zamki i twierdze w Polsce. Historia i legendy*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Rostafiński, J. (1891). *Przewodnik po Krakowie i okolicy*. Kraków: Komitet VI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich.
- Rymut, K. (1967). *Nazwy miejscowe północnej części dawnego województwa krakowskiego*. Wrocław: Wydawnictwo „Ossolineum”.
- Silnicki, T. (1960). *Z dziejów Kościoła w Polsce. Studia i szkice historyczne*. Warszawa: Instytut Wydawniczy „PAX”.
- Słowaczyński, J. (1833–1838). *Polską w kształcie dykcyonarza* [!] *historyczno-geograficznego* [!] *opisana*. Paryż: Księgarnia i Drukarnia Polska.
- Such, J. i Szcześniak, M. (1999). *Filozofia nauki*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Sudek, S. (1939). Pięć zamków biskupów krakowskich. *Kuryer* [!] *Literacko-Naukowy*, t. 16, nr 18, 287–288 [paginacja poszytu].
- Swaryczewski, A. (1971). Wyniki badań architektonicznych przedbramia zamku w Lipowcu (pow. Chrzanów). *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych*, t. 14, z. 1, 374–376.
- Szmigin, B., Molski, P. (red.). (2012). *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*. Warszawa–Lublin: Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS.
- Szydłowski, T. (1928). *Pomniki architektury piastowskiej we województwie krakowskiem* [!] *i kieleckiem* [!]. Kraków: Wydawnictwo Gebethner i Wolff.
- Szymaszkiewicz, M. (1969). Archeologia regionu chrzanowskiego. W: M. Cabalska i in. (red.), *Ziemia Chrzanowska i Jaworzno. Monografia*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 15–39.
- Święcki, T. (1828). *Opis starożytny* [!] *Polski*, t. 1. Warszawa: Drukarnia Xięży Pijarów.
- Tazbir, J. (1966). *Historia Kościoła Katolickiego w Polsce (1460–1795)*. Warszawa: Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”.
- Topolski, J. (1968). *Metodologia historii*. Warszawa: PWN.

- Trzeciak, P. (1962). *1000 tajemnic architektury*. Warszawa: Wydawnictwo „Nasza Księgarnia”.
- Wójcik, M.L. (1993). *Ród Gryfitów do końca XIII wieku. Pochodzenie-genealogia-rozsiedlenie*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Wojciechowski, Z. (1948). *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*. Poznań: Księgarnia Akademicka.
- Wysocki, S. (1910). Ufundowanie kapłańskiego domu poprawy w Lipowcu przez biskupa Felicjana Szaniawskiego. *Gazeta Kościelna*, t. 18, 418–420.
- Zagórowski, O. (1960). Lipowiec zamek biskupi i dom poprawy dla księży. *Nasza Przeszłość*, t. 12, 173–220.
- Zinkow, J. (1974). *Informator turystyczny powiatu chrzanowskiego i miasta Jaworzna*. Kraków: Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej.
- Żabiński, W. (1947). *Przewodnik po okolicach Krakowa z mapą*. Kraków: Instytut Wydawniczy „Świat i Wiedza”.

Joanna Małocha – magister historii i archeologii, doktor nauk humanistycznych oraz licencjonowany archiwista i tutor akademicki. Od 2006 r. zatrudniona na Wydziale Historii i Dziedzictwa Kulturowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, gdzie prowadziła zajęcia między innymi z archiwistyki i historii średniowiecza. Brała udział w szeregu kampanii wykopaliskowych oraz interdyscyplinarnych projektach mających na celu opracowanie ruchomych zabytków archeologicznych.